

بخشی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی

احمد رضا نائینی

نکته‌ای که در این مقاله مورد بحث قرار می‌گیرد، این است که لایحه مربوط به قانون مدنی که مشتمل بر ۹۵۵ ماده تقدیم مجلس ششم مشروطیت گردیده، در حال حاضر کجا است؟ لایحه مذکور بدون اینکه سیر مراحل قانونگذاری را طی کند، لازم‌الاجرا گردیده و در حال حاضر نیز با تغییراتی که توسط قانونگذار صورت گرفته، در حال اجرا است. با توجه به مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه دوره ششم به نظر می‌رسد که در کمیسیون مذکور هیچگونه بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی، مطرح نشده است.

برای اثبات موضوع فوق، مذاکرات سه جلسه کمیسیون قوانین عدلیه دوره ششم که پس از تقدیم لایحه مذکور، تشکیل شده و به صورت بسیار مختصر به ثبت رسیده، عیناً می‌آید:

یک. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۱۶

روز شنبه چهار ساعت قبل از ظهر شانزدهم تیر ۱۳۰۷ کمیسیون قوانین عدلیه با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل، قانون^۱ تشکیلات وزارت عدلیه که در جلسات عدیده مطرح و در تحت مشاوره بود، آخرین شور آن شروع و اکثریت از ماده^۲ ... تا ماده^۳ ... که کلاً^۴ ... ماده است تصویب گردید.

دو. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۰

کمیسیون قوانین عدلیه روز چهارشنبه چهار ساعت قبل از ظهر بیستم تیر ۱۳۰۷ با حضور وزیر عدلیه تشکیل و قانون^۵ تشکیلات وزارت عدلیه مطرح، چون شور دوم بود با مطالعات زیاد راجع به قانون^۶ مزبور، رأی قطعی به علت تمام مواد موکول شد به جلسه آتی.

جلسه آتی روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷ چهار ساعت قبل از ظهر مقرر گردید.

سه. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۳

روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷ کمیسیون قوانین عدلیه چهار ساعت قبل از ظهر، به ریاست آقای مدرس و با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل و شروع به بقیه شور ثانی قانون^۷ تشکیلات وزارت عدلیه گردید و کلیه مواد تصویب، بعد از ماده بندی در دفتر یادداشت خواهد شد.

به هر حال برای پیگیری لایحه مذکور، مطالبی به شرح زیر ارائه می‌گردد:

گفتار اول - تقدیم لوایح مربوط به قانون مدنی

لوايح مربوط به قانون مدنی طی ۹ لایحه در ادوار ششم، نهم و دهم تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.^۸

بند اول - دوره ششم

الف. مواد ۱ تا ۹۵۵

اولین لایحه مربوط به قانون مدنی، مشتمل بر ۹۵۵ ماده در جلسه ۲۴۰ مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ تقدیم ششمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است. در مورد این لایحه توضیحاتی خواهد آمد.

بند دوم - دوره نهم

الف. مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵

مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵ طی لایحه‌ای مشتمل بر ۲۰ ماده، در جلسه ۱۰۷ مورخ ۱۳۱۳/۸/۲۴ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

ب. مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰

مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰ طی لایحه‌ای مشتمل بر ۵۶ ماده، با شماره مواد ۲۱ تا ۷۶، در جلسه ۱۱۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

ج. مواد ۱۰۳۱ تا ۱۰۶۱

این لایحه مشتمل بر ۳۲ ماده، تحت عنوان مواد ۷۶ تا ۱۰۷، در جلسه ۱۲۲ مورخ ۱۳۱۳/۱۱/۱۳ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

لازم به ذکر است که شماره مواد این لایحه از ۷۶ شروع شده، در حالیکه در لایحه قبلی هم ماده ۷۶ وجود داشت.

د. مواد ۱۰۶۲ تا ۱۱۱۹

لایحه تقدیمی دولت مربوط به مواد ۱۰۶۲ تا ۱۱۱۹، مشتمل بر ۵۹ ماده، بدون اینکه در کنار عبارت «ماده» شماره‌ای درج شده باشد، در جلسه ۱۲۴ مورخ ۱۳۱۳/۱۱/۲۷ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

ه. مواد ۱۱۲۰ تا ۱۱۵۷

لایحه مربوط به مواد ۱۱۲۰ تا ۱۱۵۷ مشتمل بر ۳۸ ماده، بدون اینکه در کنار عبارت «ماده» شماره‌ای درج شده باشد، در جلسه ۱۲۶ مورخ ۱۳۱۳/۱۲/۱۱ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

و. مواد ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۶

لایحه تقدیمی دولت مربوط به مواد ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۶ مشتمل بر ۴۸ ماده، بدون اینکه در کنار عبارت «ماده» شماره‌ای درج شده باشد، در جلسه ۱۳۳ مورخ ۱۳۱۴/۱/۱۶ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است:

بند سوم - دوره دهم

الف. مواد ۱۲۰۷ تا ۱۲۵۶

لایحه مربوط به مواد ۱۲۰۷ تا ۱۲۵۶، مشتمل بر ۵۰ ماده، در جلسه ۱۲ مورخ ۱۳۱۴/۴/۲۹ تقدیم دهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است

ب. مواد ۱۲۵۷ تا ۱۳۳۵

لایحه مربوط به مواد ۱۲۵۷ تا ۱۳۳۵، مشتمل بر ۷۹ ماده، در جلسه ۱۷ مورخ ۱۳۱۴/۶/۸ تقدیم دهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است
لازم به ذکر است که در طی موارد قانونگذاری مواد بعضی از لوایح تقدیمی با اصلاحات و الحاقات، مواجه گردیده است.

گفتار دوم - پیش‌نویس تهیه شده توسط مرحوم فاطمی

بند اول - پیش‌نویس جلد اول قانون مدنی

قبل از ورود به بحث اصلی ذکر این نکته ضروری است که پیش‌نویس جلد اول قانون مدنی توسط مرحوم سید محمد فاطمی قمی تهیه شده است. بنابراین قبل از بحث پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی (مشتمل بر ۹۵۵ ماده) باید به سراغ پیش‌نویس اولیه که مرحوم فاطمی تدوین کرده است، برویم. ایشان در دفترچه خاطراتش^۹ که با خط خود نگاشته، چنین آورده‌اند:

«... به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم و چون مطابق اصول محاکمات آن زمان احوال شخصیه مرجع رسیدگی به دعاوی راجع به آنها حکام شرع بودند و عدلیه دخالت نداشت و محتاج احکام آنها نبود احکام راجع به اموال را نوشتم و با اینکه در مواقع مقتضیه به وزراء عدلیه وقت تذکر می‌دادم که قانون مدنی مورد احتیاج عدلیه است و من حاضر کرده‌ام، بواسطه کمی مدت وزارت هر یک یا جهات دیگر ترتیب اثر داده نشد...»

مرحوم فاطمی در جای دیگری چنین آورده است:

«... در ۱۶ دی‌ماه ۱۳۰۴ منصورالسلطنه شرحی راجع به تقدیر زحمات و مساعی که در تهیه و تدوین قانون مدنی نوشته و تقاضا کرده صورت مواد مزبوره به حاج غلامحسین خان وثیقی داده شود که استنساخ نموده به وزارت عدلیه بدهد من هم دادم آقای وثیقی و استنساخ کرد. عبارت کاغذ منصورالسلطنه عیناً در ذیل نقل می‌شود:

جناب مستطاب آقای آقا میرزا سید محمد قمی مستشار دیوان عالی تمیز نمره ۲۰۳۵ سابقاً موادی

راجعه به قانون مدنی جنابعالی تهیه و تدوین فرموده‌اید وزارت عدلیه زحمات و مساعی جنابعالی را تقدیر نموده و ضمناً تقاضای می‌شود صورت مواد مزبوره را به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی بدهید که استنساخ نموده به وزارت عدلیه بدهد که لدی‌الاقضاء مورد استفاده گردد. (مصطفی - مهر وزارت عدلیه).

جوابی که من داده‌ام

مقام منبع وزارت عدلیه اعظم

بر حسب مرقومه ۱۶ حمل ۱۳۰۴^{۱۰} تحت نمره ۲۰۳۵ قانون مدنی تا آخر کتاب وقف مشتمل بر ...^{۱۱} ماده به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی برای استنساخ داده شد و کتاب نکاح و طلاق نیز حاضر است به ایشان داده می‌شود که جمعاً ...^{۱۲} ماده می‌شود و چون به تدریج داده شده است ممکن است محتاج به مقابله و تصحیح یا قدری جرح و تعدیل باشد و موقوف به امر آن مقام است.

رسید پاکت فوق به تاریخ ۱۳۴۵/۲/۲۱^{۱۳}

به هر حال با توجه به مراتب فوق، و سایر یادداشت‌های مرحوم فاطمی و سایر اسناد موجود، مواد تهیه شده در کمیسیون‌هایی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و با تغییراتی به موجب لایحه‌ای مشتمل بر ۹۵۵ ماده تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.

بند دوم - دست خط مرحوم سید محمد فاطمی کجا است؟

چنانچه ملاحظه شد، مرحوم فاطمی در دفترچه خاطرات خود به تهیه مواد قانون مدنی و در اختیار گذاشتن آن مواد به وزارت عدلیه اشاره کرده است اما اینکه آن مواد در حال حاضر کجا است مشخص نیست. ضمن اینکه بستگان محترم آن مرحوم نیز از وجود آن اظهار بی‌اطلاعی می‌نمایند. با توجه به اینکه یک نسخه از این پیش‌نویس در وزارت عدلیه استنساخ گردیده، بنابراین پیش‌نویس مذکور را باید در حوزه وزارت دادگستری جستجو کرد.

گفتار سوم - لوایح دوقلو

در تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ همزمان، دو لایحه توسط علی‌اکبر داور وزیر عدلیه وقت، تقدیم ششمین دوره مجلس شورای ملی گردید. لوایح مذکور عبارتند از:

۱- لایحه مربوط به قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده.

۲- لایحه اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه.

علت تقدیم لایحه اخیر که تحت عنوان ماده واحده و با قید دو فوریت تقدیم مجلس شورای ملی گردیده، مجوز اجرای لایحه مربوط به قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده بوده است که همراه این لایحه تقدیم مجلس شورای ملی شده بود.

لازم به ذکر است که سایر لوایح مربوط به قانون مدنی یعنی لوایح مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ توسط محمد علی فروغی به‌عنوان رئیس‌الوزراء و محسن صدر به‌عنوان وزیر عدلیه امضاء و توسط محسن صدر

تقدیم ادوار نهم و دهم مجلس شورای ملی گردیده است.

گفتار چهارم - پرونده قانون مدنی

هر مصوبه مجلس، دارای یک پرونده پارلمانی است که در آن پرونده، اسناد و مدارک مربوط به امور قانونگذاری وجود دارد.

پرونده‌های مصوبات سالهای ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ مشتمل بر اصل لوایح تقدیمی دولت و اکثر لوایح چاپی مجلس و گزارشها و مصوبات مربوطه است که در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد. چون لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ در مجلس به چاپ نرسیده و مورد بررسی قرار نگرفته است بنابراین پرونده‌ای نیز در این مورد وجود ندارد و صرفاً پرونده مربوط به قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد که در آن پرونده نیز سوابقی در مورد لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی وجود ندارد.

با توجه به توضیحات فوق، لایحه مربوط به قانون مدنی، بدون اینکه مراحل قانونی را در مجلس شورای ملی طی کرده باشد، از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۲۰ لازم‌الاجرا گردیده است و اجرای چنین لایحه‌ای با وضع خاصی که اشاره شد در طول قانونگذاری ایران سابقه ندارد.

با توجه به توضیحات ارائه شده، این سؤال همیشه برای حقوقدانان مطرح بوده است که برآستی لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی کجا است؟ از طرف دیگر این سؤال نیز به ذهن متبادر می‌شود که متون مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی که در مجموعه‌های قوانین درج گردیده از کجا تهیه شده و می‌شود؟ در دو گفتار ذیل، سؤالات مذکور مورد بررسی قرار می‌گیرد:

گفتار پنجم - لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی کجا است؟

با توجه به مراتب فوق، نکته قابل توجه این است که این لایحه را در کجا باید جستجو کرد؟ در ابلاغیه مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ که از طرف رئیس مجلس شورای ملی و به صورت دست‌نویس و در ورقه مربوط به مینوت مخصوص قوانین، به ریاست وزراء نوشته شده است، چنین آمده است: «ریاست محترم وزراء

در جواب لایحه قانونی نمره ۳۲۵۲ مورخه ۱۳۰۷/۲/۱۷ متن لایحه قانون مدنی و تقاضای اجازه اجرای آن قانون مصوب ۱۸ اردیبهشت‌ماه ۱۳۰۷ را لفاً^{۱۴} ارسال می‌دارد. رئیس مجلس شورای ملی.» با توجه به متن فوق، لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی عیناً برای اجرا به دولت عودت داده شده است.

بنابراین همان نسخه تقدیمی دولت به مجلس، بدون دخل و تصرف، به پیوست مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸

مجدداً به دولت برای اجرا ارسال گردیده است.

نکته بعدی این است که در حال حاضر این لایحه کجا است؟

با توضیحاتی که ارائه شد، آنچه متصور است این است که اگر لایحه مذکور در طول بیش از هشتاد سال از اجرای آن، در تصرف اشخاص حقیقی نباشد، باید آن را در حوزه وزارت دادگستری جستجو کرد.

گفتار ششم - متون منتشره فعلی از کجا اخذ شده است؟

با توجه به مطالبی که ارائه شد، به نظر می‌رسد که در حال حاضر نسخه اصلی لایحه مربوط به قانون مدنی وجود خارجی ندارد.

سؤال دیگری که مطرح می‌شود این است که متونی که تاکنون در کتب حقوقی چاپ شده یا می‌شود از روی کدامین نسخه نوشته شده یا می‌شود؟ برای مشخص شدن موضوع، تقنینیه‌های دوره ششم و نهم مورد بررسی قرار می‌گیرد:

بند اول - تقنینیه دوره ششم

در دوره ششم مجلس شورای ملی^{۱۵} به موجب قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه، لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی، لازم‌الاجرا گردیده ولی مواد مذکور در مجموعه قوانین این دوره به چاپ نرسیده است. آنچه که در مجموعه قوانین مذکور وجود دارد، متن قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ است.^{۱۶}

بند دوم - تقنینیه دوره نهم

در مجموعه قوانین دوره نهم مجلس شورای ملی^{۱۷} مواد ۹۵۶ تا ۱۲۰۶ در متن و مواد ۱ تا ۹۵۵ در زیرنویس آن مواد، درج شده است. ضمناً مواد ۱۲۰۷ تا ۱۳۳۵ که مربوط به دوره دهم است به عنوان ضمیمه به این مواد الحاق گردیده است.^{۱۸} در ارتباط با مجموعه قوانین دوره نهم نکات ذیل درخور توجه است:

الف- با توجه به این که لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ عیناً برای اجرا به دولت عودت داده شده، مشخص نیست که متن مندرج در مجموعه مذکور از کجا تهیه شده است.

آنچه که در حال حاضر در آرشيو اداره تنقیح قوانین مجلس و بعضاً دستگاه‌های دولتی وجود دارد مربوط به چاپ سوم مجموعه مذکور است.

ب- متنی که در تقنینیه دوره نهم وجود دارد، نیز دچار ایراداتی است که این متن هم بطور کامل، قابل اعتماد نیست.

بنابراین معلوم نیست متون مندرج در مجموعه قوانین دوره نهم و مجموعه‌های منتشره از سوی اشخاص حقیقی و حقوقی از کجا تهیه شده و از طرفی متونی که در حال حاضر در دسترس هست با متن اصلی مطابقت دارد یا خیر؟

در بعضی از کتب حقوقی آمده است که:

«در این مجموعه، سعی شده است تا با مراجعه به چاپ‌های نخستین قانون مدنی و مقابله اسناد رسمی قانونگذاری، متن درستی از قانون مدنی ارائه شود...»^{۱۹}
با توجه به مراتب فوق:

الف- معلوم نیست که مؤلف محترم، چاپ‌های نخستین قانون مدنی را از کجا به دست آورده است.
ب- همچنین مشخص نیست که مؤلف مذکور، اسناد رسمی قانونگذاری را از چه مرجعی دریافت نموده تا توانسته آن را با چاپ‌های نخستین قانون مدنی مقابله نماید.
امید است که با یافتن پیش‌نویس تهیه شده توسط مرحوم سیدمحمد فاطمی قمی و لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ بتوان پاسخ سؤالاتی را که صاحب‌نظران حقوقی در مورد بعضی از مواد قانون مدنی دارند، پیدا کرد.

فهرست منابع و مآخذ

۱. اسناد مندرج در پرونده‌های پارلمانی مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. دفترچه خاطرات مرحوم میرزا سید محمد فاطمی قمی، تدوین کننده جلد اول قانون مدنی.
۳. صورت مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی (دوره ششم)
۴. فرهنگ قهرمانی، عطاءالله، اسامی نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶
۵. کاتوزیان، دکتر ناصر، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، نشر میزان، چاپ هجدهم، تابستان ۱۳۸۷.
۶. مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینی، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، تیر ماه ۱۳۳۴.
۷. مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره نهم تقنینی، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، بهمن ماه ۱۳۲۹.
۸. مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره دهم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ دوم، مرداد ماه ۱۳۳۷.
۹. دکتر معین، محمد، فرهنگ فارسی.
۱۰. نائینی، احمد رضا، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶.

پی نوشت‌ها

- ۱- منظور، لایحه است
- ۲- در متن دست‌نویس نیز به صورت نقطه‌چین آمده بود.
- ۳- همان.
- ۴- همان.
- ۵- منظور لایحه است.
- ۶- همان.
- ۷- همان.
- ۸- احمد رضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۷.
- ۹- با تشکر وافر از سرکار خانم نیره فاطمی فرزند مرحوم حسین فاطمی که دفترچه خاطرات مرحوم میرزا سیدمحمد فاطمی قمی را در اختیار اینجانب گذاشتند. (مرحوم حسین فاطمی، برادرزاده مرحوم میرزا سید محمد فاطمی است).
- ۱۰- «حمل» اولین برج از بروج دوازده‌گانه شمسی معادل «فروردین» است. (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی). در متن فوق، تاریخ درخواست منصورالسلطنه ۱۶ دی‌ماه ۱۳۰۴، آمده است.
- ۱۱- در دفترچه خاطرات مرحوم فاطمی جای تعداد مواد خالی است.
- ۱۲- همان.
- ۱۳- بیست و یکم صفرالمظفر ۱۳۴۵ هجری قمری مصادف با هفتم شهریورماه ۱۳۰۵ هجری شمسی بوده است.
- ۱۴- پیچیدن، لوله کردن (در لف چیزی = در طی آن، لای آن، جوف آن، در لف پاکت). (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی).
- ۱۵- دوره ششم مجلس شورای ملی در تاریخ ۱۹ تیر ماه ۱۳۰۵ خورشیدی مطابق با ۳۰ ذیحجه ۱۳۴۴ هجری قمری و برابر با ۱۰ ژوئیه ۱۹۲۶ میلادی افتتاح و در تاریخ ۲۲ مرداد ماه ۱۳۰۷ خورشیدی مطابق با ۲۶ صفر ۱۳۴۷ هجری قمری و برابر با ۱۳ اوت ۱۹۲۸ میلادی خاتمه یافته است. (فرهنگ قهرمانی، عطاءالله، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۶۸)
- ۱۶- مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینی، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، تیر ماه ۱۳۳۴، صفحه ۱۱۷.
- ۱۷- دوره نهم مجلس شورای ملی در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۱۱ خورشیدی مطابق با ۱۸ ذیقعد

۱۳۵۱ هجری قمری و برابر با ۱۵ مارس ۱۹۳۳ میلادی افتتاح و در تاریخ ۲۴ فروردین ماه ۱۳۱۴ خورشیدی مطابق با ۱۰ محرم ۱۳۵۴ هجری قمری و برابر با ۱۳ آوریل ۱۹۳۵ میلادی خاتمه یافته است (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۱۱۱)

۱۸- الف- مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره نهم تقنینیه، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، بهمن ماه ۱۳۲۹، صفحه ۱۰۰.

ب- مواد ۱۲۰۷ تا ۱۳۳۵ که در دوره دهم مجلس شورای ملی، به تصویب رسیده در «مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره دهم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ دوم، امرداد ماه ۱۳۳۷، صفحه ۴ تا ۲۴» نیز درج گردیده است.

۱۹- الف- دکتر ناصر کاتوزیان، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، نشر میزان، چاپ هجدهم، تابستان ۱۳۸۷، ص ۱۵

ب- لازم به ذکر است که ادعای فوق، با ایراداتی که در مجموعه مذکور وجود دارد، سازگاری ندارد. این موضوع در مقاله‌ای جداگانه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

